

ابعاد عرفانی اسلام

آنه ماری شیمل

ترجمه و توضیحات:

دکتر عبدالرحیم گواهی

www.Kezab.ir

سر شناسه	: شimmel, Annemarie, ۱۹۲۳ - ۲۰۰۳ م.
عنوان و نام پدیدآور	: ابعاد عرفانی اسلام / آنهماری شimmel؛ ترجمه و توضیحات عبدالرحیم گواهی.
مشخصات نشر	: تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴.
مشخصات ظاهری	: هفت، ۷۰۳ ص.
شابک	: چاپ ششم: 948-964-476-027-3؛ چاپ هفتم: 948-964-476-360-1
یادداشت	: عنوان اصلی: Mystical dimensions of Islam.
یادداشت	: چاپ ششم: ۱۳۸۷ (فیفا)
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۶۷۳] - ۷۰۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: تصوف
شناسه افزوده	: گواهی، عبدالرحیم، مترجم
شناسه افزوده	: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
رده‌بندی گره	: ۱۳۷۴ الف۹ش/۲۸۸BP
رده‌بندی دیوید	: ۲۹۷/۸۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۴-۷۶۱۰ م

دفتر نشر فرهنگ اسلامی

دفتر مرکزی: پاسداران، میدان هروی، خیابان هیئت‌مختاریان، کوچه مریم، پلاک ۲۳. تلفن: ۲۲۹۴۰۰۵۴ - ۲۲۹۳۶۱۴

ابعاد عرفانی اسلام

تألیف: آنهماری شimmel

ترجمه و توضیحات: دکتر عبدالرحیم گواهی

چاپ هفتم: ۱۳۹۴

این کتاب در ۱۰۰۰ نسخه در چاپخانه کانونچاپ لیتوگرافی، چاپ و صحافی شد.

شابک: ۱ - ۳۶۰ - ۴۷۶ - ۹۶۴ - ۹۷۸

قیمت: ۳۷۰۰۰۰ ریال

مدیریت پخش و توزیع: تهران، خیابان فردوسی جنوبی، روبروی فروشگاه شهر و روستا، بن‌سرای پست اول، پلاک ۴ و ۵.

تلفن: ۳۳۹۲۰۳۰۷ - ۳۳۹۱۲۳۵۵

فروشگاهها و مراکز پخش:

■ فروشگاه شماره دو: تلفن: ۳۳۱۱۲۱۰۰ - ۳۳۱۱۴۲۸۸

■ فروشگاه شماره یک: تلفن: ۶۶۴۶۹۶۸۵

■ فروشگاه مشهد: تلفن: ۲ - ۲۲۲۱۴۸۳۱ - ۵۱

■ فروشگاه شماره سه: تلفن: ۲۲۸۵۵۱۶۴

■ نمایندگی فروش قم: تلفن: ۳۷۷۳۴۵۱۶ - ۳۷۷۳۸۱۵۰ - ۲۵

■ پست الکترونیک: print@dnfpub.com

■ نشانی الکترونیک: www.daftarnashr.com

■ پیامک: ۳۰۰۰۴۸۵۰

خواهشمند است نظرات خود را درباره‌ی این کتاب با ذکر نام آن به صورت پیامک ارسال فرمایید.

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست

- مقدمه مترجم ۱
- به مناسبت هفتادمین سال تولد خانم آن ماری شیمل ۹
- عزائم اختصار ۲۱
- مقدمه : لفظ ۲۵
- الفبای عربی . یاد اشنی در مورد استساخ ۲۷
- سالنامه اسلامی ۳۱
- فصل اول - تصوف چیست ؟** ۳۵
- فصل دوم - تاریخچه مختصر تصوف کلاسیک** ۶۹
- دوره شکل گیری ۶۹
- بعضی از مشایخ عرفانی اواخر قرن نهم میلادی ۹۹
- حلاج، شهید راه عشق عرفانی ۱۲۹
- دوران تنبیت و تحکیم: از شبلی تا غزالی ۱۵۰
- فصل سوم - طریقت** ۱۸۱
- مبانی طریقت ۱۸۱
- مراحل و مقامات ۱۹۷
- محبت و فنا ۲۳۰
- اشکال پرستش ۲۵۹
- نماز ۲۵۹
- ذکر ۲۸۷
- سماع ۳۰۴

- فصل چهارم - انسان و کمال وی ۳۱۷
- یادداشت‌هایی پیرامون روان‌شناسی صوفیانه ۳۱۷
- خوب و بد: نقش شیطان ۳۲۷
- اولیاء و کرامات ۳۳۵
- تکریم پیامبر اکرم (ص) ۳۵۷
- فصل پنجم - سلسله‌ها و انجمن‌های اخوت صوفیه ۳۸۱
- حیات اجتماعی (گروهی) ۳۸۱
- ابوسعید بن ابی‌الخیر ۴۰۲
- سلسله‌های صوفیه ۴۰۷
- فصل ششم - تصوف مبتنی بر عرفان یا حکمت الهی ۴۲۷
- سهروردی، مولانا، شیخ اشراق ۴۲۷
- ابن عربی، شیخ کبیر ۴۳۲
- ابن فارض، داعی عرفانی ۴۴۷
- پیشرفت و تکامل عرفان در زمان سید ابن عربی ۴۵۴
- فصل هفتم - گل و بلبل: اشعار عرفانی فارسی و ترکی ۴۶۵
- گل سرخ جاودانی ۴۶۵
- سفر زیارتی پرندگان: سنایی و عطار ۴۸۴
- مولانا جلال‌الدین رومی ۴۹۶
- تصوف عامه‌پسند ترکیه ۵۲۳
- فصل هشتم - تصوف در هند و پاکستان ۵۴۵
- دوران کلاسیک ۵۴۵
- واکنش نقشبندیّه ۵۷۲
- خواجه میر درد، مسلمانان صمیمی و با اخلاص ۵۸۴
- شعر عرفانی در زبانهای منطقه‌ای - سند، پنجابی، پشتو ۶۰۰
- فصل نهم - موخره ۶۲۷

ضمایم

ضمیمه شماره یک - نمادگرایی (سمبلیسم)

حروف در نوشته‌های صوفیه ۶۳۷

ضمیمه شماره دو - عنصر زنان (تانیث) در تصوف ۶۵۷

کتاب‌شناسی ۶۷۳

www.ketab.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه متوجّم

سابقه آشنایی بنده با خود خانم شميل، مؤلف محترم کتاب، به حدود چهار پنج سال قبل و زمان برگزاری کنگره حافظ در یونسکو به همت دوست و برادر ارجمندم جناب آقای سید فیض، که آن موقع ریاست هیئت نمایندگی جمهوری اسلامی ایران در یونسکو را بر عهده داشت، برمی گردد. چهره صمیمی و متواضعانه خانم شميل، با نگاهی عمیق و آشنایی عمیق از عمق دانش و پیش عرفانی و سیر و سلوک این پیر شرق شناس و استاد و رئیس انجمن بین المللی تاریخ ادیان داشت، و سخنرانی اندیشمندانه و بسیار پخته و ... در موضوع حافظ شناسی - نیز مؤید همین معنا بود. اما سابقه آشنایی من با این سبب خانم شميل به حدود یک دهه پیش از آن و هنگام دانشجویی بنده در رشته تاریخ ادیان دانشگاه اویسالی سوئد - در اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی و ۱۳۶۰ شمسی برمی گردد. در آن زمان استاد اسلام شناس ما آقای پروفیسور یان بارگمن، که به نوبه خود از محققان نامور و از افتخارات جامعه علمی سوئد بود، کتاب حاضر، ابعاد عرفانی اسلام، را معرفی نمود و از حقیر خواست نظریه رساله گونه ای در باره آن بنویسم. حاصل آن آشنایی و مطالعه و نقد و بررسی، یکی هم این بود که این جانب مصمم گردیدم در اول فرصت ممکن کتاب را برای جامعه علمی و خوانندگان عزیز فارسی زبان ترجمه کنم. به امید انبوه منابع و استادات متنوع آن منتشر سازد.

در مورد معرفی مؤلف محترم، که همان گونه که اشاره کردم در جامعه شرق شناسان اروپا و آمریکا چهره بسیار موجه و شناخته شده ای هستید، به همت دوست عزیزم آقای صفوی پور از همکاران محترم رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در بن به نسخه ای از شرح حال و سوابق علمی، فرهنگی و تألیفاتی

خانم شیمیل برخوردار نمودم که از طرف رایزنی مزبور به مناسبت هفتادمین سال تولد ایشان منتشر شده بود. این بیوگرافی خانم شیمیل را عیناً در کنار این مقدمه می آورم تا خوانندگان عزیز بیش از پیش با چهره آکادمیک و بین المللی ایشان آشنا شوند. آنچه در اینجا شایسته ذکر است، تسلط بی مانند مؤلف به اکثر منابع مهم و دست اول عرفان اسلامی، نظیر نفحات الانس جامی، کشف المحجوب هجویری، اللیلة فی التصوف ابونصر سراج، منوی معنوی و دیوان کبیر شمس، شرح شطحیات روزبهان بقلی، حلیة الاولیاء ابونعمان اصفهانی، تذکرة الاولیاء، عطار نیشابوری، مجموعه آثار سنایی و آثار منظوم عطار از قبیل مصیبت نامه و اشترنامه، سیره ابن حنیف شیرازی و دهها منبع عرفانی معروف دیگر به زبانهای فارسی، ترکی، عربی، اردو و غیره است. کثرت و تنوع منابع از یک طرف، و استفاده صحیح و بجای از این منابع و مراجع از طرف دیگر، بحث بر غنای کتاب بسیار افزوده است. در این زمینه در بحثی که راجع به محتوای کتاب مصرح خواهیم کرد توضیحات بیشتری ارائه خواهیم نمود. به یاد دارم که در باره خانم شیمیل مؤلف محترم کتاب، به مناسبتی ذکر خیری هم خدمت استاد فرزانه و ارجمند - باب آخر دکتر مجتبیایی داشتیم. وقتی بحث از تنوع و کثرت ارجاعات خانم شیمیل بخدمت من به نسخه های قدیمی چاپ بعضاً متجاوز از صد سال قبل - شد، ایشان فرمودند به هنگام تسلط شیمیل در هاروارد من و خانم شیمیل در کنار هم بودیم. در آن زمان کتابخانه ها برآورد متجاوز از ۲۱ میلیون جلد کتاب داشت و هر کتابی را که می خواستید از نسخه چاپ شده آن در هند و مصر و ترکیه تا آخرین تنقیح و تصحیح در هاروارد یا کمبریج یا لیدن فرستادیم و اختیار می گذاشت. (نمی دانم جنابشان، با این سابقه آشنایی و دوستی قدیمی با مؤلف کتاب، فرصت خواهند کرد چند کلمه ای از باب تقریظ قلمی فرمایند یا خیر، اما بنا به درخواست مال این درخواست را خدمتشان مطرح خواهم نمود).

نکته قابل ذکر دیگر در مورد مؤلف محترم آشنایی و بلکه تسلط نامتوس نظیر ایشان به تقریباً تمام زبانهای مهم و زنده اسلامی نظیر عربی، فارسی، ترکی، اردو، پشتو و غیره است. ایشان، با شور و شوق و تلاشی که از یک عارف جستجوگر و حقیقت جوی انتظار می رود، به قول امروزیها پاشنه کفش را ورکشیده، به گوشه و کنار جهان اسلام سرزده، و از هر گوشه، توشه ای و از هر چمن، گلی برچیده است که حاصل آن کتابی شده که بحق می توان گفت از حیث شناخت فرهنگهای گوناگون، و در عین حال مشترک، اقوام اسلامی و کثرت ارجاعات به منابع عرفانی اصیل و خاص هر یک از این اقوام، بی نظیر است. تخصص اصلی و اولیه خانم شیمیل در شعر و شاعری است

و، به طوری که خواهیم دید، بخش اعظمی از ارجاعات ایشان نیز به منابع منظوم عرفانی در زبانهای یاد شده است. اما این امر مانع نشده که ایشان، به هنگام اقامت خود در اکثر کشورهای اسلامی، به منابع غیرمنظوم نیز سری زنند و پیگیر مفاهیم و عقاید متصوفه در آنها نباشد. در جمع می‌توان گفت که این بعد از شخصیت و شناخت مؤلف، یعنی بعد شناخت عرفانی در اکثر سرحدات جهان اسلام و به صورت عینی و ملموسی که جز با نشست و برخاست و بلکه زندگی موقت در بین اقوام مسلمان و سلسله‌های عرفانی حاصل نمی‌شود، از برجسته‌ترین اوصاف وجودی ایشان است. اما چند جمله‌ای هم در باب خود کتاب:

کتاب خانم شیمل نیز، مثل سایر منابع و مراجع عرفان اسلامی، از قبیل کشف العجب، جویری و نضحات الانس جامی، سیری است در عرفان، منتهی در آن آثار، و در کسی نظیر تذکرة الاولیای عطار، بیشتر توجه و تأکید روی شخصیتها و چهره‌ها عرفان - تصوف اسلامی است، اما در کتاب حاضر بیشتر روی مفاهیم و معتقدات سری و پاره‌ای از آداب و مراسم صوفیه بحث می‌شود. همچنین در این کتاب، همان گونه که بالا رفتیم، تنوع و کثرت ارجاعات بی‌نظیر است. مؤلف محترم، خود در ابتدای کتاب جدول انتصاری ارجاعات مهم را به دست می‌دهد که شامل متجاوز از سی کتاب و دیباچه شعر به زبانهای فارسی، عربی، ترکی، انگلیسی و فرانسه است. اما، با عنایت به دلایل زیر، وجه به این نکته بتنهایی کافی نیست: اولاً اینکه مؤلف محترم خود آلمانی زبان و در نتیجه، در خلال کتاب - در متن و پاورقیها - از متجاوز از یکصد کتاب و مقاله و مجله و سخنرانی آلمانی استفاده کرده و بدانها ارجاع داده است؛ ثانیاً، حجم ارجاعات آلمانی متن کتاب، بویژه ارجاعات فرانسوی که آن هم به جهت تسلط کم نظیر مؤلف به آن زبان [که بنده خود در سخنرانی ایشان در کنگره حافظ شاهد آن بوده‌ام] هم راجع به ارجاعات آلمانی نبوده و قطعاً از صدها مورد متجاوز است؛ ارجاعات انگلیسی هم که بحمدالله لاتعد و لا تُحصی! طبیعی است که وقتی محقق اندیشمندی با این درجه از هوش و پشتکار در پشت میز تحقیق دانشگاه هاروارد با آن منابع عظیم بین‌المللی، و بالاخص انگلیسی، نشسته باشد میزان ارجاعات او تا چه اندازه خواهد بود. به نظر حقیر - با کمی تقریب - حجم هر یک از ارجاعات مؤلف محترم در متن و پاورقی قطعاً از هزار مورد افزون و مجموع آنها یقیناً بیش از دو هزار مورد است. اجازه بفرمایید مثالی در این مورد به دست داده باشم. خوانندگان عزیز با مطالعه متن کتاب بلافاصله متوجه خواهند شد که کثرت ارجاعات مؤلف محترم به آثاری نظیر نضحات الانس و جامی و یا

مثنوی مولوی حقیقتاً اعجاب‌انگیز است. برای اطلاع دقیق خوانندگان عرض می‌کنم که در متن کتاب، در بیش از ۸۰ صفحه به نفعات الانس و در متجاوز از ۷۰ صفحه به مثنوی ارجاع داده شده است. اما نکته در اینجاست که در بعضی از این صفحات گاهی سه چهارم، و یا حتی پنج و شش ارجاع به هر یک از متون مزبور داده شده است به نحوی که می‌توان گفت شاید حجم کل ارجاعات تنها به این دو اثر گرانقدر عرفان اسلامی از پانصد مورد بیشتر باشد.

در باره متن کتاب می‌گفتم و آوردیم که این کتاب نیز، با تفاوت‌هایی، مثل سایر منابع اصلی عرفان و تصوف اسلامی است. یکی دیگر از این تفاوتها، زبان کتاب و شیوه استدلال و پیگیری مطالب در آن است که قطعاً بسیار امروزی و هفتصد، هشتصدسال، از منابع یاد شده جلوتر است. یکی از اشکالات عمده اکثر متون عرفانی موجود، برای نمونه طرائق الحقایق محبوب و یا مناقب العارفین افلاکی، در نشر و زبان نسبتاً قدیم و نامفهوم آنهاست. اما کتاب خانم - و ان شاء الله سبک ترجمه این حقیر که حتی امروز در میان کردهام برای رعایت حال خوانندگان غیر آشنا به زبان عربی تمام ارجاعات مربوط به پاورقی یاورم که کتاب مثل آثار فوق‌الذکر و یا تمهیدات عین القضاة بلوغ الرافعی و عربی نشود - تا حدود زیادی از این نقیصه می‌زاست. البته وقتی صحبت از وحدت الوجود ابن عربی و وحدت الشهود عرفا و متصوفه می‌شود، طبیعتاً سماع خود مطاب، دقت در مطالعه و سابقه آشنایی بیشتری را با مطلب می‌طلبد، اما در غیر این موارد زبان و سبک نگارش کتاب چندان پیچیده نیست. اصولاً قلم خانم شیمل، به رغم سادگی بهره‌کننده ایشان به واژه‌ها و اصطلاحات انگلیسی که زبان مادریشان هم نیست، با قلم اقامت ادوارد سعید [که کتاب شرق‌شناسی ایشان را حقیر ترجمه و دفتر نشر فرهنگ اسلامیه منتشر ساخته است] و یا آلفرد نورث وایتهد [که کتاب سرگذشت اندیشه‌های ایشان به آلمانی در جانب ترجمه و توسط همان دفتر چاپ شده است] اصلاً قابل قیاس نیست. این مقدمه کتاب سرگذشت اندیشه‌ها فراموش کردم این نکته لطیف را هم بیاورم که به قول حاج علی اکبر اندلمن، دوست مسلمان ینگه‌دنیایی ما، حتی دانشجویان رشته‌های فلسفه و ادیان در آمریکا و انگلیس هم غالباً از فهم قلم وایتهد عاجزند، چه رسد به دانشجویان سایر کشورها - و البته غیرانگلیسی زبان!

دو نکته کوچک دیگر را هم در باره خود کتاب متذکر شوم و به طرح نکاتی چند در خصوص ترجمه آن بپردازم. نکته اول اینکه انصافاً باید گفت سطح مطالب کتاب خانم شیمل همه جا یکدست و بالا نیست، بدین معنی که گاهی مطلب خیلی

اوج می‌گیرد و مباحث و نظریات دقیق و عالی عرفانی مطرح می‌شود و گاهی هم - که متأسفانه موارد آن در سرتاسر کتاب کم هم نیست - بحث خیلی پیش پا افتاده و به اصطلاح روزنامه‌نگاری می‌شود که بیشتر رنگ و بوی داستانهای فولکلوریک را به خود می‌گیرد. این نقیصه، بخصوص وقتی مؤلف به مباحث شعر و شاعری که تخصص اصلی ایشان است می‌پردازد، مشهودتر است. نکتهٔ دوم اینکه مؤلف محترم، همان طور که از محقق بیطرف و عارفی وارسته انتظار می‌رود، در طرح مطالب حقیقتاً منصف و حتی شجاع است. هر جا که سخن از بدفهمی غرب، یا رجحان و برتری فلان تفکر و یا سابقهٔ رفتار تاریخی اسلامی و مسلمانان بر غرب و مسیحیت، است جانب حق و حقیقت را گرفته خود را بدون هیچگونه دغدغه و واهمه‌ای می‌بیند، در یک نقطهٔ مقابل دکتر هیوم انگلیسی که سرتاسر کتاب ادیان زندهٔ جهان او مشعر بر توحید و تنگ نظری است (در مورد کتاب آقای هیوم مثالهای بارز را در پاورقی همین کتاب ارائه کرده‌ام و در مورد عدم تعصب و بیطرفی منصفانهٔ خانم شیمل هم فی‌المتنا نگاه کنید) به بحث عالمانهٔ ایشان راجع به مقام زن در اسلام و عرفان اسلامی و سابقهٔ و ریشهٔ رد منفی غرب مسیحی در این زمینه، و یا رد بعضی از اتهاماتی که غرب در این مورد به ما می‌برد در صفحهٔ ۹۲۴ متن انگلیسی کتاب). و اما نکاتی چند در بارهٔ ترجمه:

اول آنکه بنده حقیقتاً نمی‌دانم چرا - بین این تاکنون به فارسی ترجمه نشده است. این کتابی نیست که برای اساتید و علمای این زمین، بخصوص آنهایی که با زبان انگلیسی آشنا هستند گمنام باشد و خود خانم شیمل نیز چهرهٔ کاملاً شناخته‌شده‌ای است. تنها حدس من بر سیاق مطلبی است که ره‌انی استاد مجتبیای در مورد تاریخ ادبیات فارسی ادوارد براون فرمودند. وقتی که این کتاب ارجاعات خانم شیمل، و بویژه قدیمی بودن تعدادی از چاپهای مورد استناد، حواسشان صحبت می‌کردم، فرمودند اتفاقاً خود من هم زمانی به فکر ترجمهٔ کتاب تاریخ ادبیات فارسی ادوارد براون افتادم و حتی کار را شروع و بخشی از آن را نیز انجام دادم، اما بعد دیدم پاره‌ای از مآخذ و منابع آن از روی چاپهایی آنچنان قدیمی است که پیدا کردن آنها کار بسیار دشواری است و لذا اصل کار را کنار گذاشتم. شاید همین علت هم دلیل عمدهٔ عدم ترجمهٔ کتاب خانم شیمل به فارسی تاکنون بوده باشد. به نظر این جانب، در برابر این زحمت و خستگی پیدا کردن انبوه مآخذ و ارجاعات باید گفت: خوشتر آن باشد که سر دلبران گفته آید در حدیث دیگران. وقتی یک متفکر والامقام مسیحی غربی، که در همهٔ دانشگاهها و مراکز علمی بزرگ غرب چهره‌ای

شناخته شده و مورد تجلیل و احترام است، این طور زوایای عمیق و لطیف عرفان و تصوف اسلامی را می‌شکافد، این اثر حقیقتاً شایسته ترجمه است، هر چند که مستلزم زحمت و مرارت‌هایی فوق‌العاده باشد.

در مورد ترجمه بنده از شرح اسامی و بیوگرافی افراد در پاورقی، غیر از آنچه خود مؤلف لازم دانسته و آورده است، خودداری کرده‌ام. معرفی کسانی چون ابن عربی و صدرالدین قونوی و عین القضاة همدانی و از این قبیل شاید برای اکثر خوانندگان این کتاب لازم نباشد، تازه در صورت لزوم، این کاری نیست که در یک سطر و دو سطر قابل انجام بوده باشد و توضیح بیشتر از آن نیز بر حجم کتاب، که به صورت فعلی نیز زیاد است، بیش از این می‌افزود. عین این توضیح در مورد «ریشه‌ها» می‌مورد استناد مؤلف، نظیر لویی گارده و دیگران نیز مصداق دارد. نکته دیگر اینکه مؤلف محترم، در ثبت و ضبط نشانی ارجاعات در چند مورد دچار خطا شده‌اند. در حدود ده بیست مورد از آنها نسبتاً جزئی‌تر و با چند سطر پس و پیش کردن قابل پیدا کردن بود که به همین منوال نیز عمل شد، اما در مواردی که اختلاف فاحش و مطلب‌ساز یا متن‌بنود، عیناً در پاورقی تذکر داده شد. نمونه‌هایی از موارد دسته اول (اختلاف جزئی‌تر) عبارت‌اند از:

صفحه ۴۳۰ متن، بیت سطر اول، نشانی داده شده ۱۷، نشانی صحیح ۱۷۳.

صفحه ۴۲۶ متن، نقل قول از جامی، نشانی داده شده ۶۱، نشانی صحیح ۶۱۵.

صفحه ۳۷۶ متن، نقل آیه‌ای از قرآن، نشانی داده شده ۲:۱۰۹، نشانی صحیح

۲:۱۱۵.

صفحه ۳۶۴ متن، بینی از منطق الطیر، نشانی داده شده ۲۱۹، نشانی

صحیح ۲۱۸.

صفحه ۳۱۳ متن، نقل قول از جامی، نشانی داده شده ۵، نشانی صحیح ۵۵۵.

و حدود ده پانزده مورد مشابه دیگر.

اضافه کنیم که بعضاً برداشت مؤلف محترم از یک مفهوم یا اصطلاح عرفانی - به نظر ما - تا حدودی اشتباه بوده است (مثل مفهوم فقر در صفحه ۱۲۴ متن) که با کمال ادب و پوزش از ایشان در پاورقی توضیح داده‌ایم. همچنین لازم به یادآوری است که در ضبط بعضی از اسامی خارجی، و بخصوص زبان هندی که وجود حرف «a» با تلفظ خاص خود همواره موجب اختلاف در ثبت اسامی بوده است (مثل Karma که به صورت‌های کارما، کارمه، کرمه، و شاید هم صورت‌های دیگری تلفظ شده است) ممکن است اختلاف قرائتهایی مشاهده شود که امیدوارم خوانندگان

اندیشمند موارد عمده را از طریق ناشر محترم (به نشانی تهران، خیابان فردوسی، مقابل فروشگاه شهر و روستا) به اطلاع بنده برسانند تا - به نام خود ایشان - ان شاء الله در چاپهای بعدی کتاب تصحیح شود.

در خاتمه جا دارد از زحمات دوستان و همکاران ارجمندی که مرا در برگردان بعضی از اصطلاحات و عبارات خارجی و یا تأمین منابع و ارجاعات متعدد یاری داده‌اند، با ذکر نام بعضی از این عزیزان، قدردانی و تشکر نمایم.

دوست و همکارم سرکار خانم شکوفه اقبالی زحمت ترجمه و مطابقت واژه‌ها و متن فرانسه را متحمل شده‌اند؛ دوست و همکار دیگرم آقای خسرو مهاجر اشجعی همین کار را در مورد اصطلاحات و عبارات آلمانی انجام داده‌اند و بالاخره همکار سوم آقای انیس احمدپور، زحمت مصطلحات و ابیات ترکی را کشیدند. سرکار خانم رسا عسکری سیله تماس بنده با برادر عزیزم آقای صفوی پور در ریزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در بن، و از آن طریق تماس با مؤلف محترم سرکار خانم شیمل، را فراهم آوردند. آقای صفوی پور نیز به نوبه خود در گرفتن بعضی از منابع نایاب از مؤلف و کسی آنها به بنده کوشیدند. در آخر نیز باید از زوج جوان و اندیشمند جناب آقای نیستانی و سارا خانم حفیظی از دوستان خویم که در بنیاد دائره المعارف بزرگ اسلامی سرگرم تحقیق و تألیف هستند نام ببرم که مرا در پیدا کردن بسیاری از مآخذ در گنجینه عیسای بنیاد یاری فرمودند. حسن خلق و ادب اسلامی و سلوک عرفانی و حس همساری ایشان طلبی نیست که شرح آن در این مختصر بگنجد. خداوند وجودشان را سلامت و سرفشان را مستدام بدارد. همچنین حضرت استاد مجتبیائی نیز، مثل کارهای گذشته این حقیر، همواره مشوق بوده‌اند و راهنما، و هر جا گره و مشکلی پیش آمده، از بحر عقولشان و معرفتشان بهره جست‌ام. خداوند وجود شریف ایشان را نیز برای جامعه علمیه و فرهنگی این آب و خاک محفوظ بدارد.

به مصداق من لم یسکر المخلوق... بر خود لازم می‌دانم که از زحمات دوست عزیزم جناب آقای رهبانی در آماده سازی این اثر و مساعدت فاضل اندیشمند جناب آقای مهندس عباس ملکی مدیرعامل دفتر نشر فرهنگ اسلامی در موافقت با چاپ و نشر آن نیز کمال تشکر را بنمایم. اجر همگی با خداوند متان. و ما توفیقی الامن عندالله العلی العظیم ولا حول ولا قوة الا بالله.

عبدالرحیم گواهی

تیرماه ۱۳۷۴